

ФІЛОСОФІЯ

Немчинов І.Г.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

«КОМПЛЕКС ФІЛОФЕЯ» У КОНТЕКСТІ МОСКОВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕОЛОГІЇ XVI-XVII СТ.

У статті досліджується хіліастичний зміст теорії «Третього Риму» в ідейному та соціально-культурному контекстах доби. Автор аналізує «комплекс Філофея» як основу московської національної ідеології XVI-XVII ст.

Ключові слова: історіософія, «Москва – третій Рим», цар, наратив.

Постать Філофея (бл. 1465-1542) уже кілька століть привертає до себе увагу дослідників. Він залишив по собі не надто багато текстів, проте про його теорію «Третього Риму» знають (чи принаймні чули) ледь не всі, хто хоча б трохи обізнаний з російською історією. Смісл ідеї «Третього Риму» й досі залишається однією з найбільш дискусійних проблем російського історіософського мислення.

Спадку старця присвячено широке коло досліджень як російських (О. Гольдберг [5-7], А. Каравашкін [10], М. Кисельова [11], В. Малинін [18], Н. Сініцина [17], Д. Стремоухов [19], Г. Флоровський [22]), так й вітчизняних (В. Гришко [8], Б. Крупницький [13], О. Оглоблін [14]) науковців. Є низка праць західних дослідників, присвячених аналізу спадщини Філофея (П. Данкан [24], М. Джонсон [25], Е. Кінан [12]). Проте, на нашу думку, жоден із запропонованих цими дослідниками підходів самий по собі не вичерпує значення «комплексу Філофея» для формування національної ідеології. Тож метою нашої статті є спроба дослідження теорії «Третього Риму» саме у контексті московської національної ідеології XVI-XVII ст.

Хоча у посланні до Місюря Мунехіна Філофей пише про себе: «я деревеница, учился лишь грамоте, а языческих хитростей не проходил, витийственных звездочетов не читывал, да и с мудрыми философами в беседе не бывал; учусь лишь книгам благодатного Писания» [16], його тексти виказують знайомство автора як з творами отців церкви, так й апокрифами, історичною літературою тощо.

Звичайно, Філофей не міг не перебувати у гушавині громадсько-політичного життя Пскова першої половини XVI ст. Особливо у часи, коли «бысть во Пскове плачь и скорбь велика». Марина Кисельова вважає, що «підкорення Василем III Пскова дало несподівані результати ідеологічного гатунку... Несподіваним серед цих історичних подій були ідеї, котрі розвивалися у посланнях старця та ігумена псковського Єлеазарівського монастиря Філофея» [11, с. 112]. Несподіваним виявилось викладення ідеї про Москву – третій Рим саме псковитянином.

Філофей йшов до формулювання своєї ідеї певний час. Ймовірно, на його очах віковий лад поступово перетворювався на боярську «олігархію», за якої, як свідчить *«Повесть о Псковском взятии»*, «в больший грех впали – в злые и лихие поклены и кричание на вече, когда голова не знает, что язык говорит, не умея в своем доме распорядиться, хотели городом управлять» [15]. За словами Варвари Адріанової-Перетц, коли після падіння Пскова псковитяни, відчувши *«скорбь от государя и от властей градских насилие»*, звернулися до Філофея з проханням заступитися за них перед *«имущими к государю дерзновение»*, Філофей відмовився це зробити. У своєму посланні до псковитян, Філофей закликав їх примиритися з подіями, що відбулися: *«Вся бо приходящая скорбная человеком не без божия промысла бывают или грех ради, еже к богу согрешаем, или по поущению божием за приложение правды, якоже праведному Иову и всем святым, да прославятся от бога, или в отмщение, еже кто сам кому что зло сотворил есть»* [2, с. 410].

Не слід також забувати, що «у Пскові часів княжіння Василя III була уже сильна московська партія, особливо у монастирях» [1, с. 401]. В. Адріанова-Перетц навіть називає Філофея «найбільшим представником московської партії у псковському чернецтві» [2, с. 409].

Очевидно, що «московська партія» орієнтувалася на Москву не з корисливих (чи не тільки корисливих) міркувань. Єдність православ'я й могутня держава, здатна його захистити – ось що спонукало церковні кола Пскова спрямовувати свої погляди на Москву та великого князя.

Історіософські погляди Філофея викладені головним чином у посланні *«О неблагоприятных днях и часах»* до Михайла Місюря-Мунехіна (?-1528), який фактично здійснював управління Псковом після 1510 року. Дослідники вважають, що послання написане у 1523 році (принаймні до лютого 1524-го), а приводом для його написання був здійснений у 1522 році Миколою Булевим (Немчином), відомим публіцистом та лікарем з оточення Василя III, переклад астрологічного «Альманаху» Йогана Штоффлера, у якому містилося передбачення потопу у 1524 році.

М. Місюрь-Мунехін звернувся за консультацією до Філофея, котрий не тільки заперечив потоп у 1524 році, але й заявив про негативне ставлення до астрології як такої: *«не сами те звезды движутся, что бесчувственны, и мертвы, и ничего не видят (ибо огонь неведущий ничего не видит, ничего не знает), но ангельскими неведомыми силами»* [16]. А отже, *«что касается разрушения царств и стран – не от звезд оно происходит, но от все дающего Бога»* [16]. Втрата (зрада) віри – ось, за Філофесем, справжня причина падіння царств: *«греческое царство разорено и не возобновится: и все это случилось грехов ради наших, потому что они предали православную греческую веру в католичество»* [16]. У цьому контексті існування католицького Риму є лише ілюзією, *«хотя великого Рима стены, и башни, и трехэтажные здания и не захвачены, однако души их дьяволом захвачены были из-за опресноков. Ибо хотя внуки Агари греческое царство покорили, но веры не повредили и не заставляют греков от веры отступить»* [16].

У Посланні до Великого князя Василя (датується 1524-1526 рр.) релігійний зміст «Третього Риму» доповнюється державницькими мотивами: саме московський князь (а не Руська земля, як, скажімо, у *«Повести о Новгородском Белом клобуке»*)

проголошується головним охоронцем православ'я. Зокрема Філофей пише: *«ибо старого Рима церковь пала по неверию ереси Аполлинария, второго же Рима, Константинова града, церковные двери внуки агарян секирами и топорами рассекли, а эта теперь же третьего, нового Рима, державного твоего царства святая соборная апостольская церковь во всех концах вселенной в православной христианской вере по всей поднебесной больше солнца светится, – так пусть знает твоя державность, благочестивый царь, что все православные царства христианской веры сошлись в едином твоём царстве: один ты во всей поднебесной христианам царь»* [16].

Оскільки історіософія Філофея ґрунтується на промислі Божому, низка дослідників розглядає теорію старця виключно в есхатологічному ключі. Зокрема, Василь Малинін вважає, що Філофей розуміє хиткість історичного існування світу у часі й стверджує, що з кінцем Русі прийде також кінець усьому світові [див. 18]. На есхатологічний смисл послань звертає увагу також Георгій Флоровський [див.: 22, с. 11].

Едвард Кінан зазначає, що Філофей вимагає від великого князя московського не відбирати власність у церкви, адже тоді його навряд чи можна було б вважати християнським монархом: *«А оскільки два попередні Рими занепали й Москва залишається самотнім істинно християнським – тобто православним – царством, то як її цар не буде християнином, четвертого Риму вже не буде. Себто Філофесві слова, що в усякому разі мають лише вузько релігійний контекст, були застереженням, а не заклик до величчя. Вони не мали нічого спільного із зовнішньою політикою чи баченням долі Московії»* [12, с. 26]. Нарешті, Ніна Сініцина вважає, що *«генеза ідеї “Третього Риму” переважно перебуває у річищі православної релігійної думки»* [17, с. 11].

Так, але розвиток православної релігійної думки першої третини XVI ст. йде у річищі створення національної ідеології. У ситуації, коли есхатологічні очікування не виправдилися, а кінець світу відсунувся у невизначене майбутнє, Філофей пропонує своєрідну ідеологічну програму, яка згодом стала основою тих заходів, які й дозволили стабілізувати релігійну та ідеологічну сфери життя Москви з її претензією на статус *«царства Божого на землі»*. Адже держава, яка є 1000-літнім Царством Христовим, у своєму внутрішньому житті має відповідати порядку, заповіданому Христом.

Можливість саме у хіліастичному дусі тлумачити свої тексти залишає сам Філофей: *«все христианские царства пришли к концу и сошлись в едином царстве нашего государя, согласно пророческим книгам, это и есть римское царство: ибо два Рима пали, а третий стоит, а четвертому не бывает»* [16]. Царство та цар – ось дві головні категорії теорії Філофея. Московський цар є останній, а тому всесвітній цар. Хіліастична ідея про тисячолітнє царство Христа на землі цілком логічно приводить до думки про те, що царством цим повинна й може стати тільки Москва.

Саме тому теорію Філофея не слід розглядати у суто релігійному смислі. Микола Бердяєв мав усі підстави вважати, що теорія *«Третього Риму»* була *«месіанською ідеєю»*, під символікою якої збиралося й оформлювалося Московське царство [див.: 3, с. 9]. Разом з хіліастичними мотивами теорії до московської думки входить *«імперіалістична спокуса»*: *«Третій Рим уявлявся як прояв царської могутності, міцці держави, склався як Московське царство, потім як імперія, потім як Третій Інтернаціонал»* [4, с. 37].

Ми вважаємо, що Бердяєв мав усі підстави проводити паралель між Третім Римом та Третім Інтернаціоналом. Обидва Треті виступають як заперечення, відкидання Других,

обидва використовуються Москвою у досягненні експансіоністських цілей. Дійсно, «на Третій Інтернаціонал перейшли численні риси Третього Риму. Третій Інтернаціонал є також священне царство й воно також засноване на ортодоксальній вірі. (...) Це є трансформація російського месіанства» [3, с. 118].

Коли хтось з російських дослідників наполягає на тому, що теорія Філофея зовсім не містила закликів до експансії, то тут має місце певне непорозуміння. Справа у тому, що росіяни традиційно не розглядають «збирання земель» як власне експансію. Арнольд Тойнбі писав: «Використання росіянами авторитету Східної Римської імперії для доведення віри у безсмертя своєї універсальної держави – передусім у політичних цілях – вимагало значних зусиль, щоб вберегти Третій Рим від долі, яка спіткала Перший Рим та Другий. Передусім треба було визволити від західного політичного та церковного впливу руські православно-християнські землі, що потрапили під владу Польщі та Литви у XIV ст. Політична місія Третього Риму ніколи не зводилася до того, щоб рятувати або реформувати Другий Рим. Вона вбачалася у тому, щоб замінити його, тоді як місія християнської церкви полягала у тому, щоб замінити церкву Старого заповіту. Наслідком ідеї “Москва – Третій Рим” стало стійке переконання росіян в усвідомленні ними своєї долі, що Росія покликана бути останнім опертям, цитаделлю православ’я» [20, с. 507-510].

Розуміння того, що Візантія, Другий Рим, є не надто переконливим опертям для Третього, вело до зростання специфічної зацікавленості московських книжників у Першому Римі.

Філофей намагається відштовхнутися від ранньої християнської церкви й вибудовує конструкцію, за якою витоки російської церкви сягають часів імператора Августа, тобто часів Христа.

«Ромейське царство», про яке згадує Філофей, розуміється ним не як Візантія, а як непорушне Царство Царств, яке, на противагу «Великому Римові» не впало духовно й на противагу «Грецькому царству» не впало фізично. Сила цього «Ромейського царства» непорушного у тому, що «Господь в римскую область вписался» [16]. Саме народження Христа та заснування християнської церкви дають підстави для того, щоб християнська думка нерозривно пов’язала Церкву та Рим (імперію) у «вічне» «Ромейське царство», яке у межах історії має бути місцем перебування християнської Церкви.

Відтак, те, що наслідок Москва, є не перший Рим й не другий Рим, а «Ромейське царство», з яким пов’язані постать Христа й першопочаткове християнство, яке не є ані конкретним державним утворенням, ані парадигмою влади, а духовною функцією, носієм якої тепер має стати Москва.

Ми не можемо погодитися з думкою Андрія Каравашкіна, що «слід розділяти власне концепцію Філофея та її розвиток у пізнішій публіцистиці XVI ст.» [10]. Слова Філофея «о нынешнем преславном царствовании пресветлейшего и высокопрестольнейшего государя нашего, который во всей поднебесной единый есть христианам царь и правитель святых Божиих престолов, святой вселенской апостольской церкви, возникшей вместо римской и константинопольской и существующей в богоспасаемом граде Москве» [16] стали вправним пунктом на шляху остаточного перетворення концепції, сповненої есхатологічних мотивів, на ідеологічну доктрину московської влади.

Те, що історіософські роздуми Філофея вступають у тісну взаємодію з циклом «Сказания о князьях владимирских», у якому доводиться походження Рюриковичів від *Августа-кесаря*, свідчить про те, що подальший розвиток поглядів Філофея був запрограмований ним самим і рухається у річищі формування саме національної ідеології, коли, як справедливо зазначає М. Кисельова, «біблійна версія світової історії набуває характеру національного міфу, насиченого ідеологемами, за формою ж свого виконання є книжним оповіданням, наративом з провидницьким відтінком» [11, с. 112].

Про місце теорії «Третього Риму» у цьому контексті свідчить її включення у якості одного з наріжних каменів до *«Уложенной грамоты об учреждении Московского Патриархата»* (1589). У Грамоті буквально повторено слова Філофея: *«Понежъ убо ветхий Рим падеся Аполинариевою ересью, Вторый же Рим, иже есть Костянтинополь, агарянскими внуцы – от безбожных турок – обладаем; твое же, о благочестивый царю, Великое Росийское царствие, Третьей Рим, благочестием всех превзыде, и вся благочестивая царствие в твое во едино собрася, и ты един под небесем христьянский царь именуеши во всей вселенной, во всех христьянех»* [21].

«Комплекс Філофея» залишався актуальним й під час есхатологічних дискусій XVII ст. За уявленнями московських книжників 40-50-х років XVII ст., Москва – це останній Рим, якому загрожує катастрофа у 1666 році. Колишній Рим уже відпав від віри і, отже, перестав бути Римом; його глава – Папа Римський – став передтечею Антихриста. Місце другого Рима з концепції Філофея тепер майже вільно (згадують про відпадання Малої Росії в Унію, хоча й не називаючи, звичайно ж, її Римом).

З теорією Філофея був добре знайомий й Авакум. Для нього Московське царство та російська церква вже є не втіленням благодаті, а ареною розгортання Апокаліпсису. Мрія про Тутешній Град у прихильників Авакума перетворилася на скорботу про її нездійсненність. Авакум жалкував, що вона майже здійснилася в московському царстві й лише відступництво царя та ієрархів церкви від свого призначення та благочестя завадили цьому. З точки зору розкольників, віра українців, греків, сербів (на яких орієнтувався у своєму реформуванні Никон) неповноцінна, тому Бог й віддав їхні країни під владу невірних. Відмова від національної віри означатиме й для Московщини те саме.

Можна сказати, що хіліастичний характер ідеї «третього Риму» призвів до того, що за часів Розколу вона поступилася місцем іншій ідеологічній доктрині. Як зазначав Дмитро Стремоухов, теорія Філофея «підносила власне російське благочестя й підживлювала національні почуття, проявляючи таким чином тенденцію до національного та релігійного партикуляризму. Цей московський партикуляризм, чужий стосовно українських православних християн та ворожий стосовно православних християн Греції, у другій половині XVII ст. більше не відповідав потребам російської політики. В цей період важливо було повернути на свій бік православних у Києві – ця давня митрополія визнала першість Москви у 1659 р. Крім того, у планах московського уряду виникає ідея визволення східних християн» [19, с. 440].

Таким чином, есхатологічна (з елементами хіліазму) за своїм первинним смислом концепція Філофея, який передусім переймався церковними проблемами, була поставлена на службу московській ідеології. До російського великого історичного наративу був уведений сюжет заміни останнього царства царством вічним – імперією, яка згодом втратила свій православний характер.

Поєднання Філофеем ідеї царства з чистотою віри та обґрунтування цим ототожнення «Ромейського царства» з Москвою – ось найбільш характерні риси московської національної свідомості XVI-XVII ст.

Як писав свого часу Василь Зеньковський, «політична ідеологія у XVI та XVII століттях цілковито створювалася саме церковними колами – зовсім не для того, щоб “допомогти” державі, а в ім’я внутрішньоцерковних мотивів, в ім’я пошуку освяченості історичного буття. Засвоєння поспіхом священного смислу царської влади, уся ця дивна “поема” про “Москву – третій Рим” – усе це квіти утопізму в плані теократичному, все це зростало з пристрасної жаги наблизитися до втілення Царства Божого на землі. Це був певний дивний міф, що виростав з потреби сумістити небесне та земне, боже та людське у конкретній реальності. З глибин містичного реалізму церковна думка одразу піднімалася до роздумів про таємницю історії, про втаємничений та священний бік зовнішньої історичної реальності...» [9, с. 43].

Але у цьому процесі виходу церковної свідомості за межі священного проявилася слабкість московської церкви. Саме у цьому контексті слід сприймати слова Густава Шпета про «безвідповідальні слова псковського інока» [23, с. 228]. Ця безвідповідальність полягає у тому, що Філофей подарував церкві й суспільству мрію про здійсненність Царства Божого, а разом з тим – вклав до рук держави міцний ідеологічний інструмент, який був нею використаний не тільки проти церкви, але й проти суспільства. Взявши теорію Філофея у якості офіційної ідеологічної доктрини, московська влада стала фактично невразливою для будь-якої критики. Її монолог стосовно інтепретації історії та сьогодення крізь призму «побудови Царства Божого в одній, окремо взятій країні» відтепер майже не переривається поодинокими опонентами: «працю зі створення національного міфу бере до своїх рук світська влада, вказуючи традиційним виконавцям – церкві та книжним людям, чого потребує вітчизна для того, щоб посісти гідне місце в історії» [11, с. 116].

Наслідком цього стало те, що теорія «Москви – третього Риму», перетворившись на національну ідеологію, сприяла зміцненню та могутності московського самодержавства, але зовсім не сприяла ані квітненню церкви, ані розвитку духовного життя. Як писав М. Бердяєв, «християнське покликання російського народу було викривлене. Втім, те саме сталося й з першим та другим Римом, які дуже мало здійснювали християнство у житті. (...) Московське царство було тоталітарним за своїм принципом та стилем. Це була теократія з переважанням царства над священством» [4, с. 38].

Таким чином, у нас є підстави розглядати «Комплекс Філофея» як справжній психологічний комплекс, який склався у московській спільноті XVI-XVII ст. щодо надсвітового призначення Московського царства. У спробі створити Третій Рим як хіліастичне тисячолітнє Царство Боже на землі проявився зрив есхатологічного змісту теорії Філофея, перетворення її на ідеологічну доктрину, у якій зафіксований надрид та перманентна криза усієї традиційної російської історіософії.

Література:

1. Адрианова-Перетц В. П. *Летопись [Пскова второй половины XV – первой половины XVI в.]* / В. П. Адрианова-Перетц // *История русской литературы: В 10 т. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1941-1956. Т. II. Ч. 1. Литература 1220-х – 1580-х гг. – 1945. – С. 394-401.*

2. *Адрианова-Перетц В. П.* Послание Памфила и Филофея / В. П. Адрианова-Перетц // История русской литературы: В 10 т. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941-1956. Т. II. Ч. 1. Литература 1220-х – 1580-х гг. – 1945. – С. 409-411.
3. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев; АН СССР, Науч. совет по пробл. культуры. – М. : Наука, 1990. – 220, [2] с.
4. *Бердяев Н. А.* Русская идея / Николай Бердяев – СПб : Азбука-классика, 2008. – 318, [1] с.
5. *Гольдберг А. Л.* Идея «Москва – третий Рим» в цикле сочинений первой половины XVI в. / А. Л. Гольдберг // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом) – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1983. – Т. 37. – С. 139-149.
6. *Гольдберг А. Л.* К предыстории идеи «Москва – Третий Рим» / Александр Гольдберг // Культурное наследие древней Руси : истоки, становление, традиции : [сборник статей] / Акад. наук СССР, Отд-ние лит. и яз., Ин-т русской лит. (Пушкинский Дом) – М. : Наука, 1976 – С. 111-116.
7. *Гольдберг А. Л.* Три «послания Филофея» (Опыт текстологического анализа) / А. Л. Гольдберг // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом) – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1974. – Т. 29: Вопросы истории русской средневековой литературы. Памяти В.П. Адриановой-Перетц. – С. 68-97.
8. *Гришко В.* Історично-правне підґрунтя теорії III Риму / Василь Гришко – Мюнхен : Церковно-Археографічна Комісія, 1953. – 76 с.
9. *Зеньковский В.* История русской философии / В. Зеньковский – М. : Академический Проект; Раритет, 2001. – 880 с.
10. *Каравашкин А. В.* Московская Русь и «Ромейское царство». Историософия династической богоизбранности в публицистике XVI столетия [Электронный ресурс] / А. В. Каравашкин – режим доступа до тексту: http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1999/karavashkin_1999_03.htm#_ftnref23
11. *Киселева М. С.* Национальный исторический миф «Москва – Третий Рим» как идеологема древнерусских книжников / М. С. Киселева // Философский век. Альманах. Вып. 16. Европейская идентичность и российская ментальность – СПб. : Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2001. – С. 110-117.
12. *Кінан Едвард.* Російські історичні міфи: Зб. статей / Віктор Шовкун (пер.) / Едвард Кінан – К.: Критика, 2001. – 282 с.
13. *Крупницький Б.* Теорія III Риму і шляхи російської історіографії / Борис Крупницький – Мюнхен : Церковно-Археографічна Комісія, 1952. – 29 с.
14. *Оглоблин О.* Московська Теорія III Риму в XVI–XVII ст. / Олександр Оглоблин – Мюнхен : Церковно-Археографічна Комісія, 1951. – 55 с.
15. *Повесть о псковском взятии* // Библиотека литературы Древней Руси / – СПб. : Наука, 2000. – Т. 9: Конец XIV – первая половина XVI века – режим доступа до тексту: <http://www.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=5098>
16. *Послания старца Филофея* // Библиотека литературы Древней Руси / – СПб. : Наука, 2000. – Т. 9: Конец XIV – первая половина XVI века – режим доступа до тексту: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=5105>
17. *Синицына Н. В.* Третий Рим : Истоки и эволюция рус. средневековой концепции (XV–XVI вв.) / Н. В. Синицына; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории, Междунар. семинар «Da Roma alla Terza Roma» – М. : Индрик, 1998. – 410, [4] с., [1] л. ил.
18. *Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания* : Ист.-лит. исследование В. Малинина / В. Малинин – К. : тип. Киево-Печерск. Успенск. лавры, 1901. – 1029 с.

19. Стремоухов Д. Москва – Третий Рим: источник доктрины / Д. Стремоухов // Из истории русской культуры. Т. 2, кн. 1. Киевская и Московская Русь : [Ст. по истории и типологии рус. культуры] – М. : Языки русской культуры, 2002. – С. 425-441.
20. Тойнби А. Постигание истории = A study of history : A study of history : Избранное / А. Дж. Тойнби; Пер. с англ. Е. Д. Жаркова; Под ред. В. И. Уколовой и Д. Э. Харитоновича – М. : Айрис-Пресс : Рольф, 2001. – 637, [1] с.
21. Уложенная грамота об учреждении в России Патриаршего Престола, посвящении первого российского Патриарха Иова, поставлении впредь Патриархов Российским освященным собором и Государем и о новом составе русских епархий [Электронный ресурс] – режим доступа до текста: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Article/gram_uchrejd.php 311=
22. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Георгий Флоровский – К. : Христиан.-благотвор. асоц. «Путь к истине», 1991. – 599, [1] с.
23. Шпет Г. Г. Очерк развития русской философии / Г. Г. Шпет // А. И. Введенский, А. Ф. Лосев, Э. Л. Радлов, Г. Г. Шпет : Очерки истории [рус. философии] – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, Б. г., (1991). – С. 217-578.
24. Duncan P. J. S. Russian messianism: third Rome, revolution, communism and after / Peter J. S. Duncan – London : Routledge, 2000. – 236 p.
25. Johnson M. R. The Third Rome: Holy Russia, Tsarism and Orthodoxy / Matthew Raphael Johnson – The Foundation for Economic Liberty , Inc. , 2004. – 244 p.

A n n o t a t i o n

Ihor Nemchynov «"Complex of the Filofei" in the context of the Moscow's national ideology of the XVI-XVII centuries». The article examines the chiliastic contents of the theory «Third Rome» in the ideological and socio-cultural contexts of the epoch. The author analyzes «complex of the Filofei» as the basis of the Moscow's national ideology of the XVI-XVII centuries.

Key words: *historiosophy, «Moscow – the Third Rome», tsar, narrative.*

Глушко Т.П.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ДУХОВНА ЕКОНОМІКА: УТОПІЯ ЧИ АЛЬТЕРНАТИВА ФІНАНСИЗМУ?

Той, хто звертається до минулого, може творити нове
Конфуцій

Стаття присвячена спробі аналізу феномену духовної економіки у контексті перспектив подальшого розвитку як сучасної цивілізації в цілому, так і українського суспільства зокрема.

Ключові слова: *духовна економіка, духовна криза, економічна криза, економічна свідомість, економічна цивілізація, фінансова цивілізація, фінансизм.*